

Kříž u potoka Karolíny Světlé

Keywords: Karolína Světlá, contrastive principle, vertical space, locus horridus, anticipant, mortal framing, local framing, Vorgeschichte, superstitious time.

Klíčová slova: Karolína Světlá, kontrastní princip, vertikální prostor, locus horridus, anticipant, mortální zarámování, lokální zarámování, Vorgeschichte, pověrečný čas.

Abstract

In her novel *Kříž u potoka* (1868) Karolína Světlá applied a contrastive principle, which is seen mostly in the relationships between her characters. A part of this principle is represented by vertical space completed by a place of horror (*locus horridus*). The place of horror is twofold in this novel, the latter is related to the anticipant character (a holy old women). The novel is framed in two ways – in a mortal and a local way. The opening of the novel is represented by Vorgeschichte, while the rest of the story is covered in the superstitious time.

Karolína Světlá použila v *Kříži u potoka* (1868) kontrastního principu, jenž se projevuje zejména ve vztahu mezi postavami. Součástí tohoto principu je i románový prostor vertikálního rázu. Vertikální prostor autorka doplnila dílčím prostorem v podobě strašlivého místa (*locus horridus*). Strašlivé místo v *Kříži u potoka* je dvojí, druhé z nich souvisí s postavou anticipanta (svatá stařena). Román Karolíny Světlé dvojnásobným způsobem zarámovala – mortálně a lokálně. Ve vstupní části prózy hraje důležitou roli Vorgeschichte, v dalším ději pak pověrečný čas.

Lidské neštěstí vede často svého nositele na nové a neznámé třivotní dráhy. V lednu 1852 se Johana Rottová vdává za Petra Muťáka, v říjnu téhož roku se Johaně Muťákové narodí dceruška, která po několika měsících zemře. Mladá paní Muťáková se ocitne ve vážné psychické situaci, jež znepokojuje její nejbližší. Petr Muťák se snaží svoji choť přivést na jiné myšlenky tím, že ji přivádí do svého rodiště, do

Světlé pod Ještědem. Vesnice a její okolí budoucí spisovatelce do slova učaruje. Lékař Podlipský Muťákově manželce navíc doporučí, aby se věnovala duševní práci, třeba literatuře. Z tohoto podnětu vznikne novela *Dvojí probuzení*, jež vyjde roku 1858 v almanachu *Máj*. Po ní pak následují další prózy, mezi nimiž dominantní postavení zaujímají povídky, novely a romány z Podještědí. K nim se jako jedno z nejčelnějších děl řadí *Kříž u potoka*, jenž vyšel deset let po *Dvojím probuzení* roku 1868.

Román *Kříž u potoka* založila Karolína Světlá na kontrastním vztahu mezi dvěma třenami – Józou a Evičkou. První z nich je strůjcem prokletí rodu Potockých, druhá pak vyvine úsilí rod tohoto prokletí zbavit. Józin osud je příběh dávno minulý, odehravší se v románové minulosti (v mlynářčině vyprávění), kdežto Eviččin příběh se děje v románové přítomnosti. Obě tyto postavy a jejich osudy, zejména pak postava Evičky, jsou projevem spisovatelčiny osobité etiky. Eviččino úsilí zahladit a zrušit Józino prokletí rodu je ústředním tématem románu. Evička sama se pak řadí k početné řadě autorčiných svérázných třenských bytostí, napravujících nedostatky tohoto světa, zejména a především vady jejich mužských partnerů.

Karolína Světlá tak svůj román založila na kontrastním principu, jehož další kontrasty probíhají nikoli mezi třenami, ale mezi mužskými příslušníky rodu Potockých. V románové minulosti představují protikladnou dvojici Mikeš a Franík, v románové přítomnosti se protikladné napětí vytváří mezi Ambrošem a Štěpánem. Vzájemný vztah této hlavní mužské dvojice velmi přesně vystihla Věra Mazlová:

Ambroš je [...] přímo protichůdný pól Štěpánův. Štěpán líbivý, lehkomyšlný, pohodlný, druťný, ješitný, povrchní, Ambroš odpudivý, hluboký, vášný, přičinlivý, samotář, přísně sebekritický, s hlubokými sklony metafyzickými. Štěpán se baví s kdejakým děvčetem, pro Ambroše ženy neexistují. Štěpán, neodpovědný a neukázněný, slabošský, Ambroš rozvážný, s třešnou kázní a nezlozlovnou vůlí (Mazlová 1946, s. 108).

Kontrastní rozvržení jde u Světlé až do detailů – když stárek dohazuje ovdovělé mlynářce budoucího manžela, vzpomene si na dva

své strýčky, z nichž první se ukáže jako zpanštlý a druhý jako přílišný pobožník.

K detailním kontrastům patří i protiklad v jedné osobě, konkrétně ve starém mlynáři, jenž ve své mladosti byl vyhlášený neznaboh, kdežto ve stáří se stal pobožným člověkem.

Stěejní kontrastní princip doplňuje na jednom místě paralela ideového rázu. V rozhovoru Ambrože s raněnou Evičkou dává Ambrož rodové prokletí Potockých do souvislosti s pokořením českého národa a se ztrátou jeho samostatnosti. Bědný stav rodu je tak zasazen do širších společenských a národních spojitostí. Z hlediska tektonického je kontrast umocněn paralelismem.

Na kontrastním principu vystavěla Světlá také některé své další prózy, např. povídku *Námluvy*, v níž je tento princip uplatněn dvojím způsobem. Hrdinka příběhu hrobníkova Cilka putuje za truhlářových Havlem, aby spolu s ní byl družbou na svatbě její přítelkyně. Cestou potká dvě osoby, z nichž první jí nepřeje a druhá ji naopak povzbudí. K obdobné situaci dochází při Cilčině rozmluvě s Havlem, který ji zarmoutí tím, že její nabídku odmítne, krátce nato ji překvapí a rozradostní svým požadavkem, aby si jej vzala za muže.

Součástí kontrastního principu je v *Kříži u potoka* do značné míry i prostor, který odděluje rodinu Kobosilových od rodiny Potockých. Kobosilovi žijí na vrcholku skály, Potočtí naopak na jejím úpatí. Tento prostor je odlišen i sociálně, neboť Kobosilovi bydlí v chalupě, kdežto Potočtí na statku. Obě místa jsou přitom jakoby stůpkou spjata potokem. Světlá tak v tomto románě uplatnila jednoznačnou vertikální dimenzi, vertikální prostor kontrastního ražení.

Vedle vertikálního prostoru staví Světlá v románě prostor vnitřní, svět Eviččin, která je přesvědčena, že svým vytrvalým úsilím změní jednání a charakter svého životního partnera. Existoval-li tedy kdesi na počátku románu protiklad vertikálního prostoru, pak v průběhu díla je nahrazen kontrastem vnitřního a vnějšího prostoru, Eviččina a Štěpánova.

Téměř shodný vertikální prostor zahrnuje spisovatelčina povídka *Lamač a jeho dítě*, jež je jen o čtyři roky starší (1864). Děj povídky se

rovněž odehrává ve vertikálně rozvrženém prostoru – na hoře mezi oblaky se krčí lamačova chaloupka a dole pod ní stojí v údolí statek Rozkocvové. Obě místa spojuje tíla lomu. Mezi oběma obydleními panuje hluboká nenávisť. Světlá takového prostorového rozvržení přejala později do *Kříže u potoka*.

Vertikální prostor kontrastní ražby hraje v románě dominantní roli v mlynářčině vyprávění (v 6. hlavě), v ostatním románovém textu je tento prostor zastoupen a doplněn dílčím prostorem v podobě strašlivého místa (*locus horridus*). Prvním z těchto míst je kaplička, která stojí nedaleko mlýna a na níž se Evička ráda zdržuje. Kaplička je od počátku líčena jako místo krajně nepříznivé:

Podivné to bylo místo, ten kousek země okolo starého chrámku, jako by tu příroda působit přestávala. Nebylo tam široko daleko ni stromku, ni křoviny, ni významnější byliny, jen nizounká plavá tráva půdu pokrývala. řádný se tam nezdržoval pták, řádná tam nebzučivala včela, řádný se tam nestrakatil motýl, řádné se tam nepásalo zvířátko a řádného člověka tamtudy nevedla cesta. Bylo to místo nejen pusté, ale i zapomenuté, mrtvé tam vždy panovalo ticho, každý zvuk tam se rozléhající byltě jen ozvěnou hlasu vzdáleného, nikdy tam nevznikal, vždy jen zanikal (Světlá 1868, s. 294).

Krátce po tomto líčení mlynář ve svém vyprávění stvrdí, že skutečně jde o *locus horridus*, neboť právě zde byla zavražděna dvojice milenců, právě na tomto místě bratr zabil bratra a jeho milou. Kaplička, na rozdíl od druhého strašlivého místa, se v závěru Eviččinou obětí promění v *locum amoenum*:

Není jít kolem ní poušť, proměnila Evička úhor v zahrádku, kterou pečlivě pěstuje (Světlá 1868, s. 290).

Druhým strašlivým místem je kamenný kříž u potoka, kde mstivá Józka spáchala sebevraždu a kde ji její muž v noci v tajnosti pochoval. Je to dominantní *locus horridus*, jež přešlo do titulu románu. Na tomto místě dochází také k rozhodným událostem – Štěpán Potocký zde překvapeně Evičce nabídne sňatek. Na toto místo se po nezdařené tancovačce Evička bezděčně uchýlí, jsouc si nyní v rozhovoru s Ambrožem vědoma propasti, jež mezi ní a Štěpánem vyvstala. Nemalým paradoxem je, že právě tento kříž se Evičce stane „pravým a jediným

útočištěm”, kam po roztržce se Štěpánem odchází plakat a hořekovat. Pod křítlem dojde také k zásadnímu sváru mezi ní a Ambrošem, který tuto kolizi řeší odchodem z domova. Rozkol mezi nimi je natolik velký, že v Eviččině myslí probudí k životu sebevraedkyni Józou:

Ne... nebyla to mhma, která nad potokem se vznášela, vrbami se plouřila, byla to postava lidská, při každém kroku vzrůstající, blížila se ke křítí... řena to byla s vlasy vlajícími, za ní ve větru plápolaly přikrovy krvavé, mēlat v prsou ránu, v ní vězel nůt - Józta to byla, jit k boji vyzvala a která se zdvihla z hrobky své, krutý na rtech výsmēch... (Světlá 1868, s. 290).

Inklinace Karolíny Světlé k strašlivým místům vychází tēt z její biografie, konkrētnē ze ztráty jediného dítěte. Velmi obnařenē se o tomto pocitu a stavu vyjádřila v dopise Janu Nerudovi, v němž mimo jiné napsala:

Pronikla jsem tehdat duři zděšenou tajemství řivota a smrti a konečně jsem nahlíkla, ře není boha nad námi, který nás kařdou noc přikrývá hvězdnatým pláštěm svým a jehořto srdce se bolestně svírá při utrpení, které nám k blahu našemu ukládá, ře není duře v nás, jeřto se co motyl bělostný nadšenē k ēteru vznáři, a opustivři tělesnou schránku naši, opojenē od hvězdy k hvězdeř putujíc, se zdokonaluje pro ráj, kde se se vším shledáme, co jsme kdy milovali a ztratili... – Byla jsem více neř dvacetiletá, kdyř se mnē tato pravda zjevila, byla jsem rozumná, vářná, vzdēlaná, ale toto poznání, tato náhlá roztrřka se vším, co mi bylo ař posud tak svatē a drahē, zatřásla tak mocně mou celou bytostí, ře jsem se domřívala, ře neztratím-li rozum, ztratím samu sebe. – Kam jsem obrátila zrak svůj, tam se šklebilo na mne ze sta prázdných dūlek to strašlivē nic, z něhoř jsme pořli a do něhoř se vracíme, řádne budoucnosti, řádne věčnosti, řádne nadēje, tedy ni na zemi, ni na nebesích, všecko leř, všecko klam, všecko, všecko mam, i ta naše ctnost! (Světlá 1959, s. 147–148).

Spisovatelčin pesimistický postoj je jednoznačný a v české literatuře ojedinělý, obdobný názor vyslovuje pouze Máchta ve svém *Máji* (ostatně Světlá i Neruda byli májistē a jejich přihláření se k Máchově odkazu nebylo jen vnēřším projevem společenského ři kulturního taktu). V tvorbē K. Světlé dostal její postoj podobu *locorum horridorum*, v niř se odehrávají nejzávařnější chvíle autorčiných postav.

Druhē strašlivē místo souvisí s Józinou sebevrařdou a s jejím prokletím rodu Potockých. Cestu z tohoto prokletí, kterou realizuje Evička, předpověděla svatá stařena z krkonořských lesů, sehrávající v ro-

mánovém ději roli anticipanta. Mlynářka líčí předpověř této poustevnice následujícími slovy:

Dlouho přemřšlela poustevnice, vše dobře uvařujíc, konečně pronesla, ře kde řena zatratila, jen řena spasit můře, coř v ten smysl matce mé vylotřila, ře kdyby k Potockým se dostala řena, která při muři by vytrvala v lásce, trpēlivosti a ctnosti, děj se s ní tam co děj, a po všech ústrkách a křivdách utrpených na smrtelnē posteli rodu tomu srdcem tak zbořným řehnalta, jako Józta duři nenávisři plnou mu klnula, toř ře by modlitba nad kletbou zvítězila a Józta by musila u Boha před řenou tou ustoupit (Světlá 1868, s. 290).

Stařenu anticipaci zvýraznila Světlá stavebnē tím, ře ji vlotřila do závěru 6. hlavy. Předpověř poustevnice je významná jeřtě jinak – zahrnuje v podstatē téma, tezi a ideu celého díla.

Křitř u potoka začíná smrtř, jeho introdukce má mortální charakter, neboř v ní zemře dolanský mlynář. Skoná vzácný človēk, proto ustrne mlýn i okolní příroda. Celý druhý odstavec, zabírající dvě stránky, líčí tento stav ustrnutí; odstavec začíná slovy:

Mlýn dolanský dle starého obyčeje se zastavil při posledním pána svého vzdechnutí, a celē okolí nad nenadálým, neobvyklým tím tichem takřka zkamenēlo. Štěpy v sadē, obalenē kvētem řiřovým a bílým, podivením sebou ani nepohnuly, větřik jasnou hladinu rybníka po celē ráno dovádivē rozčeřující úřasem zatajil dech, řepotavē rákosí ostýchavē onēmēlo. V olřích u potoka to utichlo jako v kostele. Strnadi a drozdové o závod v lupenatém jich chládku prozpěvující ani tam jit netřikli, co jim selhal průvod ze mlýna. Čáp jako starý mudrc okolo vody zamyřlenē se procházeje, zůstal zarařenē na jedné noze stát; nedůvěřivē zíral k mlýnu, jako by očkával, ře bílé to stavení, oblitē nejzlatēřším slunēčkem májovým, asi tak neočkávanē zmizí, jako v něm zanikl klepot veselý (Světlá 1868, s. 290).

Vše ukazuje na to, jaká významná osoba odeřla z tohoto světa.

Počáteční smrt tvóři zároveň součást zarámování, neboř v závěru románu umírá násilnou smrtř Ambroř. Zarámování tohoto druhu je zarámování mortální, jeř próze dodává tklivé, tesknē vyznění. Počáteční a závěrečná smrt je zdánlivē vyrovnaná, přesto i v ní je rozdí, dokonce kontrastní, neboř smrt dolanského mlynáře je přirozená, kdeřto Ambrořův konec je násilný, umírá na následky hospodské rvačky, v níř bránil svého bratra Štěpána.

Mortální zarámování doprovází Světlá zarámováním lokálním – začátek a konec románu se totiž odehrávají v dolanském mlýně, kdežto hlavní události probíhají na statku Potockých v horách a v jeho okolí. Děj *Kříže u potoka* je tak sevřen dvojím závatným způsobem.

Introdukce románu není jenom mortální, ale také návratná, neboť Světlá do ní vložila Vorgeschichte všech jejích hlavních postav – mlynáře, mlynářky a Evičky. Jejich Vorgeschichte je postupně odstupňována, nejrozsáhlejší je mlynářova a nejkratší Eviččina. Pozoruhodná je zejména Vorgeschichte mlynářova, poněvadž je v ní vylíčena postava svérázného rozumáře, jakým byl především ve svých mladých letech. Vložená Vorgeschichte patří k obvyklým postupům literatury 19. století.

Charakter Vorgeschichte má rovněž 6. hlava, v níž mlynářka vypráví dávný příběh o prabábě Józe a jejím prokletí. Vorgeschichte má ovšem nejčastěji stručný, telegrafický ráz, takže v 6. hlavě nejde o nezbytnou předhistorii, ale o rozsáhlou retrospektivní architektonickou jednotku. Je to architektonická jednotka výjimečná už tím, že je v celém románě nejrozsáhlejší, v citovaném vydání zahrnuje 74 stran. V tomto směru jsou architektonické jednotky románu nevyrovnané, 10. hlava kupř. má pouhých 6 stran. Jednotlivé architektonické jednotky nejsou tedy stejnoměrnými kapitolami, ale různě rozsáhlými hlavami, jež jsou prosty číselného nebo názvového označení. Stejným způsobem postupovala Světlá i v ostatních svých románech, konkrétně ve *Vesnickém románě*, *Nemodlenci* a *Kantůřčici*.

Kříž u potoka se odehrává v kraji, kde stále vládou pověry, vedle pověr se však v románě uplatňuje také pověrečný čas, jenž hraje rozhodující roli v klíčových dějových situacích. Světlá v této próze zdůraznila dvojí čas – filipojakubský večer a svatojanský podvečer. Během filipojakubského večera Franík spolu se sluškou nastráží na Józu kouzlo, ve svatojanský podvečer dostane Evička na strašlivém místě nabídku k sňatku. První čas probíhá v románové minulosti (v mlynářčině vyprávění), kdežto druhý v románové přítomnosti.

Filipojakubský čas souvisí se strážkyní prokletí, kdežto svatojanský se ženou, jež rod tohoto prokletí zbaví. V prvním případě jsou

místo a čas ještě rozpojeny, v druhém jsou naopak sceleny v jednotu – svatojanská událost se odehrává pod křížem u potoka, na loco horrido. Obojí čas je tak bezprostředně spjat s kontrastním principem.

Pověrečný čas hraje stěžejní roli i v ostatní tvorbě K. Světlé, v povídce *Černá divizna* např. je tímto temporálním činitelem noc o Sedmi bratřích, během níž kořenář Kosmas usiluje stát se nesmrtelným.

První vydání *Kříže u potoka* se liší od druhého z roku 1874 spisovatelčinými zásahy do textu, Světlá zkracuje zejména dlouhé a nepřirozené promluvy postav, jejichž obsahem jsou povětšinou nejrůznější společenské záležitosti. Největší zásahy provedla autorka především v závěrečných partiích románu. Názornou ukázkou jejích úprav je Štěpánova řeč k sousedům, když jej navrhuje na představeného, mimo jiné pronáší:

Působil bych i k tomu, aby se naši občané přidali k některému spolku hospodářskému, kdež by měly přístup i hospodyně naše. Necht' se smluví i ony, kterak krmí dobytek, drůbež, jak docílí pěkného tuhého másla a od svých slepic nejvíce vajec atd. Budeť ťena moje, jít' všichni znáte co hospodyně výbornou, zajisté nejpřednější, která poví méně zkušeným, jak ona si to na statku svém zavádí, a bude se srdečně těšit, uvidí-li, že radou svou prospěla (Světlá 1868, s. 294).

O kousek dál Štěpán pateticky dodává:

Musíme považovat obec za matku svou, jít' má každý sloužit z lásky a nikoli jen pro hmotnou odměnu, a obec jest také každého řádného občana matkou, poskytující mu ochranu a v čas nouze podporu a pomoc, čím lépe spravována, tím vydatnější (Světlá 1868, s. 294).

Tyto a podobné promluvy, nejen Štěpánovy, Světlá v dalším vydání vypustila, čímž přispěla k věrohodnosti a spádnosti textu. Kompoziční výstavbě románu tyto zásahy jen prospěly.

Stěžejní kontrastní princip je příznačný jak pro romantismus, tak pro realismus. Spisovatelčina volba tohoto principu poukazuje na její typologii, neboť Světlá je realistkou s četnými romantickými prvky. Této typologii odpovídá i volba vertikálního prostoru, pověrečného času a Vorgeschichte.

Téměř všichni, kdož o Karolíně Světlé psali, neopomněli ji srovnávat s Boženou Němcovou. Věra Lišková vyjádřila jejich odlišnost poměrně lapidárně:

Němcová realitu harmonizuje, zmírňuje a zaokrouhluje hrany i výstřelky, Světlá pak, aspoň ve většině svých nejvýznamnějších prací, prudce dramatizuje, zdůrazňuje několik málo povahových rysů, vyhrocující postavu jednoznačně k mocnějšímu účinku jejích akcí a rozhodnutí (Lišková 1945, s. 144–145).

Zmíněná rozdílnost souvisí rovněž s jejich odlišným prostorovým zaměřením. Idylická Němcová inklinuje k místům líbezným (babiččino údolí), kdežto Světlá klade důraz na opačný pól, na místa strašlivá, na *locos horridos*. Němcová a Světlá se ve své poetice značně různí.

Význam románové prózy Karolíny Světlé spočívá posléze v tom, že spolu s Gustavem Pflögerem Moravským a Karlem Sabinou s konečnou platností ustalují český románový řád. Tato trojice má ve vývoji českého románu zakladatelský význam. Vše, co v tomto směru předcházelo, byly jen nespělé a nedotažené pokusy.

Literatura

M a z l o v á V., 1946, *Karolína Světlá: »Kříž u potoka«*, Praha: J.R. Vilímek.

Posmrtný odlitek z prací Věry Liškové, 1945, Praha: Melantrich.

S v ě t l á K., 1868, *Kříž u potoka*, Praha: Spolek pro vydávání laciných knih českých.

S v ě t l á K., 1948, *Kříž u potoka*, 19. vydání, Praha: Nová osvěta.

S v ě t l á K., 1959, *Z literárního soukromí 2*, Praha: Státní nakladatelství krásné literatury.

V š e t i č k a Fr., 1997, *Podoby prózy*, Olomouc: Votobia.

V š e t i č k a Fr., 2001, *Tektonika textu*, Olomouc: Votobia.